

КАНФЛІКТ “ГНАСЕАЛОГІЙ”¹ У ТВОРЧАСЦІ А. МІЦКЕВІЧА ВІЛЕНСКА-КОВЕНСКАГА ПЕРЫЯДУ

XVIII стагоддзе, якое ўвайшло ў гісторыю чалавецтва як эпоха буйных навукowych адкрыццяў і вынаходніцтваў, завяршалася крывавымі войнамі і рэвалюцыямі. Асэнсаванне вынікаў стагоддзя дазволіла не толькі заўважыць анамалію чалавечай волі ствараць зло ў імя дабра, але і паставіла пад сумненне здольнасць розуму павярнуць свет да лепшага. Век “кніжнай мудрасці” новае пакаленне “неспакойнай віленскай моладзі”² назвала эпохай “сляпых сэрцам”, а выкарыстаны ім рацыяналістычны, эксперыментальны метады пазнання – “мёртвай праўдай” [2, с. 125]. Менавіта ў абсалютызацыі розуму і ігнараванні духоўнага пачатку бачылася асноўная памылка асветнікаў. “Шкельца” рацыяналізму пераацэніла “воку мудраца” (А. Міцкевіч, “Romantyczność”) заўважыць таямніцу прыроды, зрабіць аб’ектыўныя вывады аб грамадскім і палітычным ладзе жыцця [2, с. 125]. Пазнанне, такім чынам, абмяжоўвалася павярхоўным, не адпавядаючым усёй праўдзе стварэння вопытам, які параўноўваўся з “зернем зла”, узросшым на еўрапейскай глебе бязвер’ем, скептыцызмам і пагаршэннем маралі [2, с. 190].

А. Міцкевіч заспеў усяго два гады з адыходзячага стагоддзя, аднак атрымаў шырокія магчымасці пазнаёміцца з яго дасягненнямі падчас навучання на фізіка-матэматычным факультэце Віленскага ўніверсітэта (1815 – 1819 гг.). Дзякуючы лекцыям А. Снядэцкага, К. Красоўскага, З. Нямчэўскага, паэт далучаўся да прагрэсіўных, варожых традыцыйнасці і дагматызму ведаў пераважна прыродазнаўчага характару. Аднак патрабаванне “вымяраць і лічыць” не задавальняла “маладога правінцыяла”. Узросшы ў краіне легенд, памятаючы пра народную паззію і яе жывы дух, ён не мог, нават у сапрэўдным “прафесарскім вуллі”, пазбавіцца ад уласціваасці “адчуваць і верыць”. І невыпадкова тое, што паступова Міцкевіч адыходзіць ад прыродазнаўчых дысцыплін да “навук, якія выкладаліся на факультэце літаратуры і вызваленых мастацтваў, а таксама на факультэце навук маральных і палітычных” [10, с. 43]. Ужо ў першым надрукавым вершы Міцкевіча “Гарадская зіма” (“Tygodnik Wilecki”, 1818 г.) адчуваецца патрабаванне “свежага паветра”, з’яўляецца матыў вызвалення ад “глухой заслоны ночы” дзеля “жывой стыхіі” маладосці і кахання. Тая ж тэма адданасці пачуццям, варожым мёртваму рацыяналізму, паўстае і ў прачытаным на пасяджэнні філаматаў 19 мая 1818 г. санеце “Прыгадванне” (“Przypomnienie. Sonet (z Petrarki)”).

¹ Гнасеалогія (ад грэч. gnōsis – пазнанне і ...логія), тое ж, што і тэорыя пазнання.

² “Неспакойная віленская моладзь” – гэтыя словы выкарыстоўвае І. Ходзька ў адносінах да філаматаў [2, с. 76].

Радыкалізм Міцкевіча, адлюстраваны ў катэгарычным непрыманні старога свету з яго ілжывай навукай і гнасеалогіяй, выразна праяўляецца ў баладзе “Рамантычнасць” (“Romantyczność”, 1821 г.), “першую рэдакцыю якой паэт перадаў Зану і Яжоўскаму разам з перакладам фрагмента “Алімпіі” Піндара” [10, с. 90]. Адзначым, што традыцыйна “Рамантычнасць” лічыцца маніфестам “новай гнасеалогіі” [2, с. 18], заклік паэта “мець сэрца і глядзець у сэрца”³ <...> як электрычная іскра асвятліў нерухома змрок старых форм, абудзіў пачуцці, пашырыў уяўленні і духоўным натхненнем ажывіў праўду ў паэзіі” [2, с. 76]. Нагадаем, што “дыялог” дзвюх гнасеалогій у баладзе завяршаецца паражэннем эксперыментальнага індукцыйнага метаду пазнання. [14, с. 26]. Міцкевіч папракнуў мудраца ў тым, што, гледзячы на прыроду праз шкло рацыяналізму, ён авалодвае толькі адной з яе частак, матэрыяй (“мёртвай праўдай”), другая частка, нябачная духоўная прастора (“праўда жывая”), застаецца за межамі пазнання.

Вастрыня балады павялічвалася яшчэ і тым, што ў вобразе ўзброенага рацыяналізмам мудраца лёгка пазнавалася постаць былога рэктара універсітэта Яна Снядэцкага, вядомага аўтара трактата “O pismach klasycznych i romantycznych” (“Dziennik Wileński”, 1819 г.)⁴. Аднак папрок “<...> мёртвыя праўды расказваеш людзям” (верш 66, [14, с. 26]) не быў адрасаваны толькі Я. Снядэцкаму, фактычна малады паэт паставіў пад сумненне праўдзівасць вывадаў, зробленых усімі “мудрацамі”, зрок якіх узброены “сляпым рацыяналізмам”. Відавочна таксама і тое, што вобраз мудраца быў залічаны Міцкевічам у катэгорыю “злых людзей”: “Сярод людзей злых мне дрэнна!” [14, с. 25]. Гэта не засталося па-за ўвагай сучаснікаў паэта. Па словах А. Плуга, “мудрэц”, гэты злы геній сучаснай цывілізацыі, “усю зямлю па костачках разабраў, адкапаў яе таямніцы прадпатопаваы і, урэшце, усяліўшыся ў Канта, Шэлінга, Гегеля, даследаваў душу чалавечую і самага Бога [2, с. 108]. Кіруючыся розумам, ён замяніў веру філасофіяй і тым самым цалкам вызваліўся ад маралі. Ходзька параўнаў погляды мудраца з той “фальшывай думкай, якая адна здольна зруйнаваць увесь свет” [2, с. 190], і, па сутнасці, патлумачыў змест балады як своеасаблівае абвінавачванне мінулага стагоддзя не толькі ў “фальшывай мудрасці”, але і ў тых гістарычных катастрофах, якія гэта мудрасць спарадзіла, ператварыўшы свет у “мёртвую” бездань (“Ода да маладосці”, 4 верш), “дзе пануе змрок зацята” (16 верш).

Менавіта з-за гэтага радыкалізму, нават “упырызму”, як выказаўся Ф. Малейскі [3, с. 141, 147], філаматы паставіліся да зместу балады надзвычай асцярожна. Аднак найбольшую насцярожанасць выклікала моцнае змяненне ў поглядах Міцкевіча на навуку і яе ролю ў грамадстве [3, с. 100, 141]. Яшчэ ў 1819 г. на пасяджэннях таварыства паэт неаднаразова ўказваў на пашырэнне асветы як на асноўную, першасную мэту арганізацыі (“O planie powej organizacji Towarzystwa” [7, с. 49]). Пра моцную веру Міцкевіча ў навуку сведчыць і змест урыўка з паэмы “Бульба”, вядомага пад назвай “Казанне Архангела Рафаіла” (1818 г.), у якім выказваецца аптымізм адносна будучыні чалавецтва, прадказваецца яму “святло праўды і навук” (12 верш). “Тры свяшчэнныя кіты” філамацкіх статутаў “Айчына, навука, сумленне!” [15, с. 93] агалошваюцца і ў напісаным у 1819 г. вершы “Песня”⁵. Цікаўнасць паэта да новых па тых часах з’яў – электрычнасці, магнетызму заўважаецца і ў вершы “Чатыры тосты” (1820 г.). Аднак звернем увагу на словы “навука і сумленне”,

³ Ходзька цытуе верш з балады А. Міцкевіча “Рамантычнасць”.

⁴ Пераважная большасць літаратуразнаўцаў схільны тлумачыць змест згаданай балады як адказ на трактат Я. Снядэцкага “O pismach klasycznych i romantycznych” (1819 г.). Напрыклад, З. Судольскі, адзін з вядомых біяграфіаў Міцкевіча, магчыма, абпіраючыся на даследаванне Ю. Кляйнера [5, с. 215], заўважае: “Паэт выступае з вострай крытыкай эмпірыкі, якая захінае бачанне глыбокіх духоўных праўд, а класіцызм Снядэцкага адлюстроўвае як фальшывую мудрасць” [10, с. 90]. Тую ж думку сцвярджае У. Мархель [12, с. 26].

⁵ Вядомы таксама як “Песня Адама”.

якія ў вершы “Песня” стаяць побач. Заклікаючы філаматаў асвятляць наукай душы і сэрцы чалавечыя (“О początkach moralnych czynności” [8, с. 129]) паэт адначасова патрабаваў пазбаўляцца ад хцівасці, скапнасці, пыхі (“Песня”, верш 5, 6 [14, с. 93]). “Кніжная мудрасць” успрымалася ім як своеасаблівы інструмент барацьбы са злом: “<...> мэта таварыства філаматаў – пашырэнне асветы і, што з таго вынікае, уваскрашэнне шляхам асветніцтва маральнасці” (“Instrukcja dla Tomasza Zana” [6, с. 42]). Аднак, у адрозненне ад рацыяналістычнай навукі асветнікаў, зацікаўленасць бачылася ў навуцы, якая ўзгадняецца з сэрцам, не пазбаўляе чалавека адчування добра і зла. Канфлікт гнэсеалагічны ў такім выпадку прымаў наступны выгляд: “чысты” розум і заснаваны на ім эксперыментальны метаад пазнання – зло, паколькі псуе норавы “вучоным мужам”; розум, які ўзгадняецца з сэрцам, “<...> абуджае ў моладзі высакароднасць”, – дабро (ліст Т. Зана да А. Міцкевіча ад 10 траўня 1820 г. [13, с. 227]).

Пра папулярнасць гэтай ідэі ў літаратуры Беларусі XIX ст. красамоўна сведчыць змест апавядання А. Плуга “Боскае пакаранне, або Галава і сэрца” (“Kara Boża czyli Giowa i serce”), герой якога, сын дробнага засцянковага шляхціца з “Літвы”, у дзіцячым узросце трапляе да універсітэцкага прафесара на выхаванне. Аб’ектам увагі здольнага хлапчука робяцца выключна прыродазнаўчыя навукі. Іх вывучэнне развівае “надзвычайны розум”, які ўзносіцца на неба дзеля таго, каб “зраўняцца з Богам” [9, с. 110]. Адчуванне сэрца, пачуцці застаюцца таямніцай для маладога “рацыяналіста”, і якраз гэтым тлумачыць Плуг нялюдскасць, злачынную жорсткасць пасталеўшага “мудраца” ў адносінах да закаханай у яго жанчыны, роднага бацькі, падданных сялян. “Розум павінен быць пакорным, – сведчыць Плуг, – укланчаючым над крыжам <...>, розум, якім надзелены былі апосталы Хрыста” [9, с. 110]⁶.

Ідэя зла, якое апанавала “сучасную науку”, у творчасці А. Міцкевіча пераносіцца на крыніцу яго паходжання. Так, скептыцызм у адносінах веры⁷ і празмерны рацыяналізм Асветніцтва маюць французскае паходжанне, гэтак жа сама, як “свет фантастычных мрояў, фальшывых пачуццяў, трызненняў небяспечных, якія вядуць за сабой нясмак жыцця” [2, с. 87], паходзіць з нямецкай філасофіі. Сляпое запазычванне французскіх традыцый зрабілася атрутай для нацыянальных літаратур суседніх краін, паколькі забіла ў іх народны дух [2, с. 117]: “Ад створанага блюзнерчай і шалёнай французскай школай, адмовіліся мы (літвіны – В.Е.) як ад небяспечнай пошасці” [2, с. 188]. А. Міцкевіч, апавядаючы пра Падчашыча (“Пан Тадэвуш”), яго захапленне ўсім французскім разглядаў як здраду нацыянальнай культуры, а прычыну трагедыі Густава бачыў у бязбожных кнігах француза Вальтэра⁸. У дадзеным кантэксце нельга не згадаць надзвычай красамоўны вобраз касмапаліта Старасты, аднаго з герояў паэмы Ю. Славацкага “Beniowski”, а таксама вобразы Талімены і Графіча (А. Міцкевіч, “Пан Тадэвуш”),

⁶ Звяртаючыся да апавядання А. Плуга “Kara Boża czyli Giowa i serce”, нельга не звярнуць увагу на падабенства вырашэння канфлікту новай і старой гнэсеалогій у рамане Тургенева “Бацькі і дзеці”. Прычына трагедыі лекара з “літоўскай” правінцыі (А. Плуг) і з “рускай” губерніі па сутнасці адна і тая ж – кіраванне розумам і знявага пачуццяў (духоўнага боку жыцця).

⁷ Канфлікт навукі і веры – адна з асноўных праблем у польскамоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. (творчасць А. Плуга, А. Міцкевіча, Ю. Крашэўскага, І. Ходзькі і інш.). Пры гэтым сутнасць гэтага канфлікту адлюстроўвалася як канфлікт двух шляхоў пазнання: розуму і веры, рацыянальнага і ірацыянальнага.

⁸ Маецца на ўвазе змест маналага Густава: “Ах, кнігі тыя! Колькі ў іх бязбожжа!” [15, с. 57]. Як вядома, Міцкевіч меў на ўвазе творчасць свайго літаратурнага куміра Вальтэра, знакамітага ў тым ліку і антыклерыкальнымі выступленнямі. На думку прафесара Кляйнера, трагедыя Густава (IV, “Дзяды”), выхаванага “бязбожнымі” кнігамі, мае адначасова і дыдактычны сэнс: выступае як папярэджанне ўсім, хто слепа кіруецца іх ідэямі [4, с. 436]. І ў гэтай сувязі важна падкрэсліць тое, што скептыцызм, бязвер’е маладога пакалення абодва Адамы (Міцкевіч і Плуг) схільны тлумачыць “розумам без веры”, які нарадзіўся ў асяроддзі “мудрацоў” перыяду Асветніцтва.

якія ўспрымаюцца як своеасаблівыя ілюстрацыі адмоўных вынікаў замежнай адукацыі: першы ўзяў з еўрапейскіх універсітэтаў ангельскія строі ды дзівацтвы (Кніга II, 130-150), другая – на французскай мове ганьбіла ўсё “літвінскае” як правінцыйнае, другаснае ў адносінах да маскоўскага (Кніга II, 590-660). Той жа самы падыход да вызначэння сутнасці “французскай навукі” захоўвае і В. Дунін-Марцінкевіч: “Сапсутых звычайу чалавек, усё будзе ганьбіць, што не падобна да французскага; на падданных сялян глядзіць горай, як на быдла і імі пагарджае” (“Ідылія”) [11, с. 29]; “<...> не бяры гувернёра, // Ні французза, ні немца...” (“Бласлаўлёная сям’я”) [11, с. 237].

Прычыны “пагаршэння маралі” сучасных недасканалых людзей, такім чынам, у філамацкі перыяд творчасці А. Міцкевічам акрэслены досыць выразна. Пры тым, што паэт не адмаўляў рацыяналістычную навуку ўвогуле, а заклікаў аб’ядноўваць у ёй розум з пачуццямі. Захоўвалася ім і ранейшая, выпрацаваная яшчэ асветнікамі, канцэпцыя, згодна з якой змагацца са злом магчыма толькі пры дапамозе добра, “асвятлення” душы чалавека ведамі. Зло ў гэтым выпадку трэба ўспрымаць не як прыроджанае, непазбежна ўласцівае чалавеку, а як своеасаблівае парушэнне нормы (невуцтва).

У “Рамантычнасці”, а таксама і ў “Песні філарэтаў” дадзена канцэпцыя набывае карэнныя змены. Вяртанне маралі ўяўляецца магчымым не праз асветніцтва (асвятленне розуму) і паступовае памякчэнне нораваў, а праз “асвятленне душы” – далучэнне чалавека да ідэальнай прасторы зямлі (свету духаў і прывідаў). Толькі зноў навучыўшыся “адчуваць і верыць” магчыма было, на думку паэта, **вярнуць** страчаныя папярэднім стагоддзем духоўныя каштоўнасці. Гэта якраз і дае падставы сцвярджаць тое, што ў 1820 г. ідэі эвалюцыі і прагрэсу Міцкевіча ўжо не задавальнялі.

Прычына “злому” ў поглядах Міцкевіча раскрываецца ў паэме “Дзяды” (IV частка). Вуснамі Густава паэт заўважае: “Гучалі словы гожа, сэнс іх быў выдатны: // “Сябры, Айчына, слава і навука” // Ды той гарох адпаў ад сценкі, кроў астыла” [15, с. 70]. Герой паэмы тлумачыць прычыну свайго адыходу ад старой сістэмы вартасцяў нешчаслівым каханнем да “нябянкі” Марылі: “Развеела яна высокі свет памкненняў” [15, с. 70]. Аднак, калі звярнуцца да лёсу самаго Міцкевіча, то, на наш погляд, бачыць прычыну яго “бунтарства” ў адным толькі трагічным каханні не варта. Хутчэй за ўсё “радыкалізм” нараджаўся як своеасаблівая адмоўная рэакцыя паэта на выгнанне, пад якім, па словах Боя-Жэлінскага (“Bronzownicu”), трэба разумець настаўніцтва ў Коўна. Даследчык, маючы на ўвазе змрочны настрой Міцкевіча, які выразна адчуваецца ў лістах да Ю. Яжоўскага (ад 21 і 30 кастрычніка 1819 г.), Яна Чачота (9 снежня 1819 г.) і інш., адзначае тое, што ён (Міцкевіч) быў менавіта “зняволены ў невялікім мястэчку (Коўна – В.Е.), у якім еў цяжкі настаўніцкі хлеб і меў адно толькі задавальненне – перапісвацца з мінулымі сябрамі (філаматамі – В.Е.)” [1, с. 152].

Відавочна тое, што Бой разглядае Коўна як інтэлектуальную ізаляцыю паэта, паколькі высылку ў Расію называе “шчаслівым выпадкам” [1, с. 153], які далучыў яго, жыхара правінцыйнага гарадка, да еўрапейскіх культурных здабыткаў. Аднак даследчык не звяртае ўвагі на тое, што “ковенскае пустэльніцтва” было яшчэ і нацыянальнай ізаляцыяй: паэт упершыню патрапіў у асяроддзе чужынцаў. Менавіта адчуванне “выгнання з **Радзімы**”, па-першае, зрабілася асноўнай прычынай дэпрэсіі Міцкевіча, а па-другое, абвастрыла ў ім пачуццё нацыянальнай прыналежнасці (“літвінскасці”). Звернем увагу на тое, што Міцкевіч, звяртаючыся ў лістах да сяброў, адзначае: “Яну з Мышы прывітанне ад Адама з **Наваградка**”⁹ [13, с. 285], выразна падкрэсліваючы сваё нацыянальнае¹⁰ паходжанне. Лісты з сябрамі-

⁹ Напрыклад, ліст да Яна Чачота (Коўна, 6 лістапада 1819 г.).

¹⁰ Наваградка, сталіца Міндоўга (А. Міцкевіч, “Конрад Валенрод”), заўсёды для паэта была сімвалам старой дзяржавы, яе слаўтай гісторыі, традыцыі і, што больш істотна, яе росквіту і незалежнасці.

літвінамі (асабліва Чачотам, Занам) у гэтых абставінах, як нам думаецца, былі адной з магчымых сувязей выгнанніка з роднай яму зямлёй. Другой жа магчымасцю “вяртання” была творчасць. Пераносычыся ў думках далёка за межы Коўна, у край маленства і кахання, Міцкевіч жыў адно толькі гэтымі думкамі і ўспамінамі. Айчына паўставала перад ім дзіўным прывідам. І ён сам, нібыта адкрыўшы для сябе другую рэальнасць, зрабіўся часткай яе ідэальнай прасторы: “Жыў на свеце, але не для свету” (прычына трагедыі Густава – “Дзяды”): дыхаў яе паветрам, акаляў сябе яе песнямі і паданнямі. Так паўставалі, заснаваныя на беларускім фальклоры, прасякнутыя самім духам Айчыны, “Дзяды”, балады “Свіцязь”, “Свіцязянка”, “Лілеі”, рамансы “Курганок Марылі” і “Дудар”. Створаны ім неверагодны свет фантазіі і мрояў у “Рамантычнасці” быў названы сапраўднай рэальнасцю, шчаслівым месцам адчування і веры, значна паўплываўшы на далейшую творчасць паэта, вызначыўшы яго мастацкае светаадчуванне.

ЛІТАРАТУРА

1. *Boj-Żeliński*. Bronzownicy. – Warszawa, 1930.
2. *Chodźko I*. Konwersacya młodzięcza: Podania Litewskie. – Wilno, 1877.
3. *Kawyn S*. Mickiewicz w oczach swoich współczesnych. – Warszawa, 2001.
4. *Kleiner J*. Dzieje Gustawa // Mickiewicz: W 3 t. – Lublin, 1995. – Т. 1.
5. *Kleiner J*. Mickiewicz. – Lublin, 1997. – Т. 2.
6. *Mickiewicz A*. Instrukcja dla Tomasza Zana // Dzieła: W 16 t. – Warszawa, 1955. – Т. 5.
7. *Mickiewicz A*. O planie nowej organizacji Towarzystwa // Dzieła: W 16 t. – Warszawa, 1955. – Т. 5.
8. *Mickiewicz A*. O początkach moralnych czynności // Dzieła: W 16 t. – Warszawa, 1955. – Т. 5.
9. *Pług A*. Kara Boża czyli Głowa i serce. Opowiadanie żebraka // Zupelny Zbiór pism: W 6 t. – Wilno: Nakładem i drukiem A.H. Kirkora, 1863. – Т. 6.
10. *Sudolski Z*. Mickiewicz. – Warszawa: Ancher, 1998.
11. *Дунін-Марцінкевіч В*. Творы. – Мн.: Маст. літ., 1984. – 527 с.
12. *Мархель У.І.* “Ты як здароўе...”: Адам Міцкевіч і тэндэнцыі адраджэння беларускай літаратуры. – Мн.: Бел. навука, 1999.
13. *Мицкевич А*. Письма // Собрание сочинений: В 5 т. – М.: Худ. лит., 1948. – Т. 5. – С. 273-595.
14. *Мицкевич А*. Вершы і паэмы. – Мн.: Маст. літ., 2000.
15. *Мицкевич А*. Дзяды. – Мн.: Беллітфонд, 2001.

SUMMARY

Literary work of Adam Mitskevich, the 19th century poet of Belarus and Poland, being investigated by the author, the article highlights Vilensko-Kovensky period (1815-1824) of his literary work.